

NATIONALISME : Reflecties van een historicus

LOUIS VOS*

“Of all the collective identities in which human beings share today, national identity is perhaps the most fundamental and inclusive...the forces that sustain national allegiances have proved, and are likely to prove, stronger than any countervailing trends”.

A.D.Smith, National identity, p. 143.

DE CONFRONTATIE TUSSEN EIGEN ONDERZOEK OVER DE GESCHIEDENIS VAN HET NATIONALISME IN BELGIË EN VLAANDEREN EN ENIGE LECTUUR VAN DE VOORTDUREND AANGROEIENDE STROOM PUBLICATIES OVER NATIONALISME EN NATIONALE IDENTITEIT, RESULTEERDEN IN DEZE ‘REFLECTIES VAN EEN HISTORICUS’. ZE ONTWIKKELEN GEEN NIEUW CONCEPTUEEL MODEL, MAAR BEOGEN WEL DE LEZERS OPNIEUW TE DOEN NADENKEN OVER BEPAALDE ASPECTEN VAN HET VERSCHIJNSEL. IN DE EERSTE PARAGRAAF WORDT EEN OVERZICHT GEBRACHT VAN ENKELE BENADERINGEN VAN HET FENOMEEN IN DE WETENSCHAPPELIJKE LITERATUUR. IN DE VOLGENDE WORDT DIEPER INGEGAAN OP EEN AANTAL KERNBEGRIJPPEN EN CONCEPTEN DIE BRUIKBAAR LIJKEN VOOR VERDER ONDERZOEK.

I. De spiraal van de wetenschap

Omdat het nationalisme een complex fenomeen is met raakvlakken aan verscheidene wetenschappelijke disciplines, kunnen onmogelijk alle benaderingswijzen behandeld worden. Over wat tot 1973 verscheen heeft Anthony Smith dat wel gedaan en er een heel boekdeel mee gevuld. Na enkele jaren college geven en de nodige literatuur doornemen over dat onderwerp kom ik er nu toe een panorama te schetsen van elkaar opeenvolgende invalshoeken. Dat is enigszins impressionistisch, maar het geeft wel een beeld. Het beeld van een spiraal.

De oudere wetenschappelijke studies over nationalisme werden in hoofdzaak geschreven door historici ¹. In hun eerste benaderingen richtten zij vooral de schijnwerper op de ideologie, en kregen daarin na de Tweede Wereldoorlog het gezelschap van de politieke wetenschappers.

Al in de jaren dertig werd de toon gezet door de Amerikaanse historicus Carlton Hayes met zijn *The historical evolution of Modern Nationalism* ². Hij onderscheidde een humanitair en verlicht nationalisme (Rousseau, Herder), een Jacobijns nationalisme in de Franse revolutie (Robespierre), een traditioneel nationalisme (Burke), een liberaal

1 Een handige gids doorheen deze oudere literatuur, waarin niet alleen titels van boeken maar ook van artikels zijn opgenomen en besproken, is het boekdikke rapport van Anthony Smith dat hij als een aflevering van het tijdschrift *Current Sociology* publiceerde in 1973. Het bespreekt meer literatuur dan zijn *Theories of Nationalism*, Londen, 1971.

2 CARLTON HAYES, *The historical evolution of Modern Nationalism* (1931), herdruk New York, 1963.

nationalisme (Engelse school en anderen), een rechts integraal nationalisme (Maurras) en een economisch nationalisme (staatsprotectionisme). Tot de nog steeds geciteerde auteurs in die lijn behoren ook de Britse politieke wetenschappers Elie Kedourie en Kenneth R. Minogue. Ook zij richtten zich helemaal op de analyse van nationalisme als politieke doctrine, al plaatsten ze die wel in de historische context ³.

Erg invloedrijk waren verder de werken van de Amerikaanse historicus Hans Kohn - vooral *The idea of nationalism* uit 1944 ⁴, die niet enkel de ideeën beschreef maar ook veel plaats inruimde voor de politieke gebeurtenissen in het historische verhaal. In navolging van het onderscheid tussen een Frans en een Duits nationalisme dat Ernest Renan al in 1882 maakte, karakteriseerde hij het nationalisme in Oost-Europa als meer organisch gegroeid met een sterkere klemtoon op de etnische component, en het verschijnsel in West-Europa als een meer vrije keuze van de burgers in het vormen een natie ("*le plebiscite de tous les jours*" van Renan), met meer aandacht voor de civieke component. De historici Boyd C. Schafer in 1955 en 1972, Theodor Schieder in 1964 en Hugh Seton-Watson in 1965 en 1977 bezorgden de klassieke algemene syntheseswerken waarin de ideeënevolutie en het verhaal van de gebeurtenissen in hun historische context in evenwicht werden gebracht ⁵.

Van in de jaren zestig mengden zich ook antropologen, sociologen en linguïsten in het debat. Ze verruimden de aanpak door zich niet te richten op de analyse van de nationalistische ideologie of doctrine in Europa in de 18de en 19de eeuw, maar op de vraag welke maatschappelijke veranderingen aan de basis lagen van het nationalisme. In hun aanpak waren zij 'structuralisten' omdat zij zich meer op de context en de maatschappelijke omgevingsfactoren concentreerden dan op de evolutie van de de natie, de nationale bewegingen of de nationalistische ideologie zelf. In hun conclusies waren zij 'modernisten': zij beschouwden het nationalisme in essentie als een 'modern' verschijnsel dat pas was ontstaan met de modernisering van de samenleving in de laatste eeuwen en zonder verband met de vroegere staatsvorming of de etnische traditie. Dat was een heel nieuwe invalshoek omdat na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog, die werden toegeschreven aan een "ontspoord nationalisme", sinds 1945 het nationalisme algemeen beschouwd werd als een "regressie" naar primitieve stammenwisten.

3 ELIE KEDOURIE, *Nationalism*, Oxford, 1960; K.R. MINOGUE, *Nationalism*, Londen, 1967

4 HANS KOHN. *The idea of nationalism* (1944), herziene uitgave, New York, 1967. Verder: ID., *Nationalism its meaning in history*, Princeton, 1955; ID., *The age of nationalism. The first global era in history*, (1962) herdruk New York, 1968.

5 BOYD C. SHAFER. *Nationalism: Myth and Reality*, New York, 1955; ID., *Faces of nationalism: New Realities and Old Myths*, New York, 1972; THEODOR SCHIEDER, *Der Nationalstat in Europa als historisches Phänomen*, Keulen, 1964; HUGH SETON WATSON. *Nationalism, old and new*, Sydney, 1965 en *Nations and states: an inquiry into the origins of nations and the politics of nationalism*, Londen, 1977.

Een eerste bijdrage in die zin leverde de Amerikaanse politoloog Karl W. Deutsch in 1953 met zijn boek *Nationalism and Social Communication*, dat een klassieker geworden is in de studie van het nationalisme ⁶. Als belangrijkste voorwaarde voor het ontstaan van een natie zag hij het bestaan van sociale communicatie, niet de culturele of etnische groepskenmerken. Het was de communicatie die de groepsbinding schiep en dus de gemeenschap creëerde. Het sociaal communicatieproces was eigenlijk een nevenproduct van het veel grotere proces van modernisering en industrialisering die de scholing deed toenemen.

De Cambridge-antropoloog van Tsjechische afkomst Ernest Gellner ontwikkelde deze lijn verder in diverse publicaties, te beginnen bij *Thought and Change* in 1964 tot zijn syntheseswerk *Nations and Nationalism* in 1983; zijn werken werden een belangrijk referentiepunt ⁷. Ook hij zocht op de eerste plaats een economische verklaring voor het ontstaan van het nationalisme, dat hij in een lapidaire en intussen overbekende formulering omschreef als “*primarily a political principle, which holds that the political and national unit should be congruent*”. Voor hem was de realisatie van dat principe het logische gevolg van het ontstaan van de industriële samenleving. Dat verplichtte immers de staat zich aan te passen aan de nieuwe omstandigheden. De staat moest zorgen voor een uniform schoolsysteem en creëerde zo een gehomogeniseerde nationale cultuur die, gedragen door een officiële taal, geleidelijk alle burgers langs bureaucratische weg in de natie incorporeerde. Waar de overheid daar niet in slaagde ontstonden nationalistische bewegingen gericht tegen de bestaande staat.

Onder de historici bleef in de jaren zestig de belangstelling voor een structurele benadering beperkt tot één belangrijke voorloper, de Praagse historicus Miroslav Hroch. Vanuit een marxistische achtergrond noemde hij de moderne natievorming een sociaal proces dat een onderdeel was van de omvorming van de feodale standenmaatschappij tot een kapitalistisch systeem van staatsburgers. Zijn boek daarover verscheen al in 1968 in het Duits, maar het raakte vooral bekend via de Engelse vertaling *Social preconditions of national revival in Europe* in 1985 ⁸. Hroch beperkte zijn onderzoek tot de nationale bewegingen van door de staat gedomineerde of onderdrukte nationale groepen (‘kleine naties’ zoals hij ze noemde), en onderzocht de sociale achtergrond van de militanten. Hij ontwikkelde enerzijds een schema van de evolutie ervan in drie fasen (a : *scholarly interest*, b : *patriotic agitation*; c : *mass support*) en zocht anderzijds naar de chronologische samenhang ervan met de industriële revolutie, de vorming van een burgerstaat, en de groei van de arbeidersbeweging.

6 KARL W. DEUTSCH, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* (1953), heruitgave, Cambridge MA, 1966.

7 ERNEST GELLNER, *Thought and Change*, London, 1964; Id., *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.

8 MIROSLAV HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge, 1985.

Ook in het westen was het marxisme een inspiratiebron voor sociologen om op zoek te gaan naar de sociaal-economische conditionering van het nationalisme. Dat was bv. het geval voor de Amerikaanse socioloog Michael Hechter die in zijn boek *Internal colonialism* (1975) ook voortbouwde op Deutsch en Gellner⁹. Zijn neo-Marxistische stelling van intern kolonialisme was geïnspireerd op de centrum-periferie tegenstellingen in de Latijns Amerikaanse theorieën van onderontwikkeling, maar hij paste ze toe op de koploper van de industriële revolutie het Verenigd Koninkrijk. De tegenstelling tussen het Engelse centrum en de perifere Keltische regio's was het gevolg van een ongelijke economische ontwikkeling. De economische achterstand van de randgebieden en de verontwaardiging over de economische exploitatie door het centrum waren de belangrijkste hefbomen geworden voor ontstaan en ontwikkeling van een Schots, Iers of Wels nationalisme. Hij verfijnde zijn theorie door de introductie van de notie "*cultural division of labour*": de betere jobs waren weggelegd voor mensen uit de dominante cultuur van het centrum, wat de nationalistische reactie een sociaal emanciperend karakter gaf.

Zijn boek kreeg grote weerklank, in het bijzonder in Wales waar het de stoot gaf voor het ontstaan van een zelfstandige Welse sociologie, die zijn thesis voor die regio verder ging onderzoeken. Ze inspireerde ook de Britse socioloog Tom Nairn om in zijn *The Break-Up of Britain* (1977) Hechter's aanpak verder te ontwikkelen, maar dan vanuit een uitgesproken marxistische invalshoek, hij beschouwde nationalisme als het politieke antwoord van samenlevingen op de uitbuiting door het ontstaan van een wereldwijd kapitalisme en imperialisme¹⁰. Daarmee kon de link worden gelegd naar het naoorlogse anti-koloniaal Derde Wereld-nationalisme.

Op de tot dan toe dominerende sociaal-economische en structureel functionalistische invalshoek kwam er vanaf het begin van de jaren tachtig reactie. Die nam twee vormen aan. Enerzijds ontstond er een onderzoekslijn die behalve tegen de sociaal-economische conditionering ook reageerde tegen het 'modernisme' van de structuralisten, en in het verdere verleden de etnische wortels van de nationale identiteit ging zoeken. Anderzijds wilden anderen de materiële en structurele determineringen achter zich laten en het onderzoek verleggen naar het domein van 'vertoog' en betekenisgeving.

Voor de eerste lijn was het boek van Amerikaanse Oost-Europa-specialist John Armstrong *Nations before nationalism* (1982) erg belangrijk¹¹. Daarin werden gegevens samengebracht van een uitgebreid onderzoek naar de factoren die hadden bijgedragen tot het ontstaan van een etnische identiteit in de pre-moderne tijd. Hij kende hierbij

9 MICHAEL HECHTER, *Internal colonialism: the Celtic fringe in British national development. 1536-1966*, Londen, 1975.

10 TOM NAIRN, *The Break-Up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism*, Londen, 1977.

11 JOHN A. ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, 1982.

een grote rol toe aan de wereldreligies als de draagvlakken waarop ruimtelijk van elkaar onderscheiden gemeenschappen een eigenheid gingen ontwikkelen, lang voor het ontstaan van nationalisme. Maar hij toonde ook aan hoe mythen en herinneringen van vroeger in de vorming van moderne staten doorwerkten, als wat hij omschreef als een *mythomoteur*, dat is : “*what sustains a polity and enables it to create an identity beyond that which can be imposed by force or purchased by peace and prosperity*”¹².

Die term en zijn conclusies werden opgemerkt door de Londense antropoloog Anthony D. Smith, die sinds de beginjaren zeventig al naam had gemaakt met een uitvoerige kritische *status quaestionis*, en met boeken over nationalisme-theorieën, etnische revival en nationale bewegingen in de hele wereld. Geïnspireerd door Armstrong concentreerde hij in zijn werk uit 1986 *The Ethnic Origins of Nations* op wat de provocatieve titel beloofde : etniciteit en etnische gemeenschappen (etnieën) als voorlopers van nationalisme en naties. Het was een uitdrukkelijk anti-modernistisch standpunt en een beklemtoning van de continuïteitslijn, vooral op het niveau van “*various ‘myths’ and ‘memories’, ‘symbols’ and ‘values’, which so often define and differentiate nations*” die beschouwd konden worden als “*the deposit left by collective experiences*”. Op dat vlak legde hij een andere klemtoon dan Gellner en Anderson die de nieuwigheid en moderniteit van nationalisme hadden onderstreept¹³.

Dat deze sterke klemtoon op de culturele component vruchtbare inzichten opleverde bewees Smith’s leerling, de Australische historicus John Hutchinson in zijn *The dynamics of cultural nationalism* (1987)¹⁴. Via een case-study van het Ierse voorbeeld toonde hij aan dat het cultuurnationalisme als een beweging van morele herleving een eigen rol speelde in nationale gemeenschappen. Hij wees op de alternerende beklemtoning van culturele herleving en politieke actie in het nationalisme, en onderstreepte dat cultuurnationalisme de maatschappij verandert, niet gewoon terug naar het verleden wil brengen.

De tweede onderzoekslijn die zich afzette tegen de te exclusieve aandacht voor de sociaal-economische determinanten van nationalisme kunnen we vastknopen aan twee boeken die in 1983 verschenen. Het eerste boek *Imagined Communities* (1983) was geschreven door de Amerikaanse politoloog Benedict Anderson¹⁵. Hij probeerde te verklaren hoe de grote structurele transformaties en psychologische aantrekkings-

12 J.A. ARMSTRONG. *op.cit.*, p. 293.

13 ANTHONY D. SMITH, *The Ethnic Revival*, Cambridge, 1981; ID., *The ethnic origins of nations*, Oxford, 1986; ID., *National Identity*, London, 1991.

14 JOHN HUTCHINSON, *The Dynamics of Cultural Nationalism. The Gaelic Revival and the Irish Nation State*, Londen, 1987.

15 BENEDICT ANDERSON, *Imagined Communities, Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*, London, 1991?

kracht van de het nationalisme bij elkaar aansloten. Commercieel drukwerk op grote schaal (“*print capitalism*”) in een standaardtaal creëerde een gemeenschapsgevoel, modernisering baande de weg voor volksovereiniteit, terwijl nationalisme de rol van de religie als drager van een waardensysteem overnam in een steeds verder seculariserende maatschappij. Zo gingen mensen zich lid voelen van een “*imagined community*” een “verbeelde gemeenschap” zoals de correcte Nederlandse titel luidt,¹⁶ die toch ook een realiteit was.

Het tweede boek was een verzamelwerk onder redactie van de Britse historici Eric Hobsbawm en Terence Ranger en droeg de provocatieve titel *The invention of tradition*. Het boek toont aan dat bepaalde tradities - zoals de *Highland games*, of het dragen van de Kilt - nog maar bestaan sinds de 19de of 20ste eeuw, al hebben ze de allure veel ouder te zijn. Het boek had een ontmaskerend effect, en het was wellicht ook zo bedoeld. Het werd nadien in één adem genoemd met *Imagined Communities*, en was aanleiding tot een hele reeks publicaties die het “*artificial or manufactured character of nineteenth and twentieth century nationalities*” bevestigden¹⁷.

Terwijl Anderson met zijn term *imagined communities* helemaal niet wou zeggen dat het ging om ‘ingebeelde’ gemeenschappen of om “*Die Erfindung der Nation*” - zoals de (foute) Duitse vertaling luidt, maar om een reële gemeenschap, maar dan wel een waarvan de “leden van zelfs de kleinste naties hun meeste medeleden nooit zullen kennen, ontmoeten of zelfs maar van hen zullen horen, en er toch in de geest van ieder lid het beeld van hun gemeenschappelijkheid bestaat”¹⁸. Hij bekritiseerde trouwens in de daaropvolgende zin Gellner, voor zijn woordkeuze in de formulering dat “nationalisme naties *bedenkt* waar ze niet bestaan”. Volgens Anderson koos Gellner met opzet ‘bedenken’ in plaats van ‘verbeelden’ en ‘scheppen’, omdat dat woord doet denken aan ‘verzinnen’ en ‘vervalsen’ en “Gellner zo graag wil laten zien dat het nationalisme onder valse pretenties optreedt”¹⁹.

16 BENEDICT ANDERSON, *Verbeelde gemeenschappen. Bespiegelingen over de oorsprong en de verspreiding van het nationalisme*, Amsterdam, 1995 (naar de tweede editie van 1991), vertaald door Paul Syrier.

17 GEOFF ELY & RONALD G. SUNY, *Becoming National. A Reader*, New York, 1996, ‘Introduction’, p. 7.

18 BENEDICT ANDERSON, *op.cit.*, p.17-18. Hij voegt er een noot aan toe waarin hij Seton-Watson citeert die stelt: “*All that I can find to say is that a nation exists when a significant number of people in a community consider themselves to form a nation, or behave as if they formed one*”. We may translate ‘consider themselves’ as ‘*imagine themselves*’” (B. ANDERSON, *Imagined Communities*, p. 6).

19 B. ANDERSON, *Verbeelde gemeenschappen*, p. 18. Omdat het om een probleem van vertaling gaat hier ook de zin uit de oorspronkelijke Engelse editie: “*With a certain ferocity Gellner makes a comparable point when he rules that ‘Nationalism is not the awakening of nations to selfconsciousness: it invents nations where they do not exist’*. The drawback to this formulation, however, is that Gellner is so anxious to show that nationalism masquerades under false pretences, that he assimilates ‘invention’ to ‘fabrication’ and ‘falsity’, rather than ‘imagining’ and ‘creation’”. (B. ANDERSON, *Imagined communities*, p. 6).

De foute vertaling en de verkeerde connotaties bij *Imagined communities* waren onvermijdelijk omdat het boek net verscheen op het ogenblik dat een nieuw paradigma doorbrak, waarvan *The invention of tradition* wellicht bedoeld al helemaal een illustratie was. Terwijl in de jaren zestig en zeventig het structuralisme het paradigma was geweest, werd dat vanaf halfweg de jaren tachtig de deconstructie. De overtuiging groeide dat teksten eerder collages van citaten waren dan verwijzingen naar wat buiten de tekst of in de wereld bestond. Totdantoe hadden de historici de legitimiteit van de bron als verwijzer naar een werkelijkheid er buiten weinig in vraag gesteld. Ze hadden integendeel buiten de snippertjes archiefstukken die ze vonden, vanaf de jaren zestig ook allerlei structurele sociaal-economische en socio-psychologische determineringen bij hun analyse betrokken. Ze waren er immers van overtuigd dat ze zo nog beter een analyse en reconstructie konden maken van een voorbije - maar destijds reële - historische werkelijkheid.

Maar nu groeide bij sommigen de overtuiging dat het eigenlijk onmogelijk was iets te zeggen over de realiteit achter een tekst of een uitspraak. Elke tekst werd gezien als een labyrint met veel betekenissen, en de deconstructieve lezer en schrijver bouwde dat labyrint verder uit, in plaats van er de weg in te wijzen naar de uitgang waar opnieuw de echte wereld wachtte. Die trend waaide over van de literatuurwetenschappen, maar beperkte zich bij historici tot een minder radicale versie. Dat kon niet anders, want een radicale deconstructie zou impliceren dat de historische werkelijkheid nagenoeg onbereikbaar werd. Wel ontstond een publiek intellectueel debat en in academische historische kringen vatte de mening post dat 'nationale identiteit' niet echt bestond of bestaan had, en dat het enkel ging om een culturele gedachtenconstructie, om een 'uitgevonden' traditie en om een 'ingebeelde' gemeenschap. "It suggests that the recent radical rethinking of the problem of nationalism has abandoned the attempt to understand it causally, and has substituted a series of descriptive metaphors" aldus Smith in 1995²⁰. Ik ben geneigd hem gelijk te geven.

Het lijkt wel een spiraal. Eerst werd vooral aandacht besteed aan de ideologische en doctrinele component van nationalisme (Hayes, Kohn), met geleidelijk aan meer aandacht voor de historische context (Kedourie, Minogue), en afgerond met een synthese van denkbeelden en historische gebeurtenissen (Kohn, Shafer, Schieder, Seton-Watson). Vervolgens oriënteerde het onderzoek zich naar het structureel functionalisme met aandacht voor de rol van de communicatie in het ontstaan van naties (Deutsch), voor de betekenis van de modernisering van de maatschappij in de ontwikkeling van het nationalisme (Gellner, Hechter, Nairn); daar lag ook het vertrekpunt, maar nu werd het verrijkt met de structureel-functionalistische, maatschappelijke en postmoderne invalshoeken. Geen cirkel dus. Wel een spiraal.

²⁰ ANTHONY D. SMITH, "Gastronomy or geology. The role of nationalism in the reconstruction of nations", in *Nations and nationalism*, 1995 (1) 1, p. 3 -23; quotation : p. 9.

Hieruit willen we nu in de volgende paragrafen enkele conceptuele componenten samenbrengen die kunnen helpen bij de verdere historische analyse. Het zijn identiteit en gemeenschap, etnie en natie, sociale en nationale beweging, het civiek-etnisch continuum, cultuurnationalisme en de rol van de intelligentsia.

II. Identiteit en gemeenschap

Identiteit en gemeenschap zijn de twee belangrijkste kernbegrippen in elke discussie over nationalisme, maar het zijn ook wazige begrippen, zeker het eerste, en daarom lijkt het ons nodig ze eerst op te helderen²¹. Identiteit heeft alles te maken met positionering in een breder veld. Wie men is - als persoon of als gemeenschap - hangt samen met hoe men zichzelf ziet in relatie tot de wereld rondom én de wereld in het verleden, maar ook hoe de wereld rondom de persoon of de gemeenschap percipieert: “*Identities exist only in societies which define and organize them*”²². Het gaat daarbij maar gedeeltelijk om een spontaan gevoel. Het is voor een ander deel ook opgelegd door de blik van de ‘andere’, of door onze opstelling tegenover de ‘andere’. Het ‘ik’ of het ‘wij’ krijgt maar echt reliëf doordat het geconfronteerd wordt met het ‘jij’ of het ‘zij’. Eigenheid bestaat niet zonder ‘het andere’. Dat kan zich manifesteren op verschillende niveaus en meestal bestaan er daarom verscheidene identiteiten tegelijkertijd, zowel bij het individu als in een gemeenschap. In de persoon of de collectiviteit treedt dan beurtelings één van de identiteiten op de voorgrond. Geen enkele van die identiteiten is immers een exclusief concept. Men zou kunnen zeggen dat er intern een strijd is om het overwicht, en dat afhankelijk van de concrete situatie, of gebeurtenis waarop ‘men’ reageert, een bepaalde identiteit - tijdelijk - de belangrijkste wordt, en de opstelling naar buitenuit bepaalt.

Die positionering tegenover de wereld rondom gebeurt echter niet louter in het nu. Ze is altijd - noodzakelijkerwijze - verbonden met wat aan dat nu voorafging, het verleden zoals het door het individu of de groep wordt geïnterpreteerd, en zoals het door de wereld rondom ten aanzien van de persoon of de gemeenschap in kwestie wordt gezien. De mens - de gemeenschap - is in grote mate zijn verleden, of is althans door dat verleden bepaald, en wordt ook door anderen een identiteit gegeven vanuit de voorgeschiedenis. Het verleden leeft in ons. Het geeft ons een plaats in de stroom van de tijd, in de wisseling van de generaties en de geografische omgeving waarin ons leven zich afspeelt.

Maar al steunt identiteit op herinnering aan het verleden, die herinnering verandert doorheen de tijd, wordt telkens beïnvloed door wat aan nieuwe ervaringen wordt opgebouwd, door de actuele omstandigheden die ons uitnodigen onze positie opnieuw te

21 Inspiratie voor deze paragraaf vonden we o.m. in PHILIP SCHLESINGER, “On national identity. Some conceptions and misconceptions criticized”, in *Social Science Information*, 1987 (26), p. 219-264.

22 MONTSERRAT GUIBERNAU. *Nationalisms. The nation-state and nationalism in the twentieth century*, Cambridge, 1996, p. 72.

bepalen. Identiteit is dus geen statisch gegeven dat ergens in ons diepste zelf - individueel of collectief - ligt opgeslagen en daar onveranderd aan de volgende generatie wordt doorgegeven. Het is iets dynamisch, dat met gebruik van een aantal gegevens van vroeger wordt geconstrueerd door de mens van nu, die er sturend in kan optreden, de inhoud van zijn identiteit kan wijzigen, en tot een nieuwe positionering kan komen. Niet louter een erfenis dus, maar ook een constructie, zij het dan niet compleet uit het niets. Wij zouden kunnen stellen dat de mens - individueel en collectief - zijn eigen identiteit maakt, niet echter zoals hij dat zelf wil als een creatie *ex nihilo*, maar voortbouwend op de culturele gegevens die hem uit het verleden (zijn eigen verleden of dat van de gemeenschap) zijn aangereikt, waarbij hij gestuurd wordt door de toekomst die hij voor zichzelf uitstippelt of droomt.

Identiteit impliceert dus zowel 'gegevenheid' als 'aanvaarding en opdacht'. Ze 'wordt' maar als een individu of een gemeenschap actief optreedt en positie kiest, of als passief lijdend voorwerp door 'de andere' wordt gepositioneerd. Een mens die niets doet, ook niet denkt omdat hij bv. slaapt, en die door niemand wordt opgemerkt, heeft geen identiteit. Dat geldt ook - aldus Philippe Schlesinger - voor de collectieve identiteit die pas wordt gegeneerd in en door de actie²³. Om collectieve identiteit te doen ontstaan moeten mensen binnen een duurzaam systeem van sociale relaties (een gemeenschap) in hun handelen en optreden van die identiteit blijf geven. De inhoud ervan is niet statisch. Net zoals bij de individuele identiteit verandert ze doorheen de tijd, afhankelijk van de interpretaties en ervaringen van de elkaar opvolgende generaties, en de keuzes die zij maken voor de toekomst. Ze is iets wat continu opnieuw gestalte krijgt. Ze verandert verder ook omdat er verschillende invullingen van die identiteit voortdurend met elkaar in competitie zijn. De collectieve identiteit van een gemeenschap hangt af van de invulling ervan die op een bepaald ogenblik dominerend of toonaangevend is.

Deze karakteristieken van de collectieve identiteit in het algemeen zijn ook geldig voor etnische of nationale identiteit en voor de identiteit waarvoor de religie, de klasse of gender de basis vormt. Ook die identiteiten kunnen niet louter bestaan in 'gestolde vorm' als een depot van symbolen, een verzameling stereotypen, of een cluster van kenmerken die als een heilige erfenis door de gemeenschap worden gekoesterd en onveranderd overgeleverd aan de volgende generatie. Ook binnen een etnische, nationale, religieuze, klasse- of gender-bepaalde gemeenschap treedt immers doorheen de wisselende generaties, maar ook in ieder tijdssegment, opnieuw een strijd op tussen verschillende 'invullingen', tot tenslotte één ervan de overhand haalt en de dominante interpretatie wordt van het verleden en van de droom voor de toekomst.

23 PHILIP SCHLESINGER, *art. cit.*, p. 260. Dat doet denken aan de stelling van Liah Greenfeld dat "it is the essential characteristic of an identity: that it is the view of the actor of himself...identity exists or exists not. It cannot be asleep and then awaken" (LIAH GREENFELD, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge MA, 1992, p. 13).

Als de inhoud van de identiteit zo veranderlijk is, moet de continuïteit vooral steunen op de afgrenzing tegenover wie niet tot dezelfde collectieve identiteit behoort. “A boundary marks the beginning and end of a community in so far as it encapsulates its identity”, zo formuleerde Anthony Cohen het²⁴. Die ‘grens’ is niet zozeer een objectief waarneembare realiteit, al is ze dat soms ook, maar vooral iets wat bestaat in het hoofd van die er mee te maken hebben. Grenzen zijn symbolen. En symbolen worden gebruikt door gemeenschappen als merkstenen waarmee de eigenheid wordt aangegeven. Het bewustzijn een collectieve identiteit te vormen wordt gecreëerd doorheen het gebruik van symbolen en het steeds weer herhalen van rituelen. Symbolen betekenen enkel iets voor wie tot de ‘insiders’ behoort, want de betekenis ervan is voor ‘buitenstaanders’ duister. Daardoor bevestigt en versterkt het symbool de gebondenheid van wie tot de gemeenschap behoort.

Meer dan bij collectieve identiteit in het algemeen spelen symbolen en rituelen een rol bij de vorming van een nationale identiteit. Symbolen suggereren eenheid, en maskeren verschillen, zo stelt Montserrat Guibernau. De individuele leden van de natie identificeren zich met symbolen die de kracht hebben de eenheid en de gemeenschapszin te versterken. Ze doen een ‘wij’-gevoel ontstaan. Dat veronderstelt een voortdurende wisselwerking tussen de individuen en symbolen in de twee richtingen, in die zin dat de leden de bestaande symbolen voortdurend moeten herscheppen en nieuwe betekenissen toewijzen in overeenstemming met de behoeften van de gemeenschap op dat ogenblik: “*Tradition has to be reinvented and persistently actualized*”²⁵. Naast officiële symbolen als vaandels, wapenschilden of hymnen kan gelijk welk etnisch kenmerk worden verheven tot een nationaal symbool. Op de eerste plaats de taal (die dan behalve als communicatiemiddel een symbolische functie krijgt en uiteraard een sterke ‘marker’ is van de nationale identiteit), maar dat kan ook de religie zijn, of de afstamming, of bepaalde volksgebruiken, of instellingen, huidskleur of gelijk welk element van cultureel anders zijn.

Ook een territoriale ruimte kan die symbolische rol vervullen. Die ruimte fungeert in eerste instantie als de materieel waarneembare geografische plaats die de gemeenschap bewoont en beschouwt als haar toebehorend; binnen die ruimte geeft zij gestalte aan haar collectieve identiteit²⁶. Maar de ruimte kan tevens symbolisch zijn: een land waarin de gemeenschap doorheen de tijd ‘geworteld’ is geraakt, een erfenis waar ook vorige generaties hun identiteit gestalte hebben gegeven, een plek dus met een

24 ANTHONY .P. COHEN, *The Symbolic Construction of Community*, Londen, 1985, p. 12, geciteerd door MONTSERRAT GUIBERNAU, *op.cit.*, p. 80.

25 MONTSERRAT GUIBERNAU, *op.cit.*, p. 84.

26 PH. SCHLESINGER, *art. cit.*, p. 250-254; GEOFF ELLY & RONALD GRIGOR SUNY, *Becoming National. A Reader*, New York, 1996, p. 23.

geestelijke, 'transcendentale' betekenis, een 'vaderland'²⁷. Het meest duidelijk wordt die transcendentale betekenis in de notie 'beloofde land'; ze bracht de Zionisten ertoe te streven naar een 'terugkeer' naar Palestina, en ze leidde tot de verwerping van een ander territorium (bv. het voorstel op de Vredesconferentie van Versailles om een Joodse staat op te richten op Pools grondgebied). "*Les lieux de mémoire*" zoals Pierre Nora ze noemde, zijn voor de etnische en nationale gemeenschappen een sterk element van identiteit.

III. Etnie en natie

Collectieve identiteit staat niet buiten de geschiedenis, maar ontstaat binnen een sociale groep die al realiteit is en zich daarna daarvan bewust wordt. Een eerste vorm daarvan die doorwerkt in het nationalisme, is de etnische gemeenschap of etnie. Ze wordt volgens Anthony Smith gekarakteriseerd door zes categorieën : een collectieve eigen naam, een mythe van gemeenschappelijke afstamming, gedeelde historische herinneringen, één of meer elementen van gemeenschappelijke cultuur die hen onderscheiden van andere groepen, een verbondenheid met een specifiek *Heimat*, en een gevoel van groepssolidariteit bij belangrijke delen van de bevolking²⁸. John Edwards onderstreept daarbij dat die etnische identiteit zowel een objectieve als een subjectieve component heeft. Het feit te behoren tot een bepaalde etnische groep, met eigen kenmerken als taal, ras, territorium, religie, geschiedenis enz. is op de eerste plaats een gegevenheid, een erfenis. Het groepslidmaatschap is onvrijwillig. Het dient als socialisatiekanaal voor nieuwe generaties, die pas geleidelijk zelf ook een keuze maken om die erfenis te aanvaarden. Maar tenslotte wordt het lidmaatschap van de etnie een bewust gekozen collectieve identiteit²⁹. Vijf van de zes genoemde karakteristieken zijn vooral subjectief, d.w.z. bestaan vooral in het bewustzijn (al verwijzen ze naar een materiële realiteit). Enkel de aparte cultuur (taal, religie, huidskleur, folklore, kleding, sociale geplogenheden) is meer 'objectief' want direct waarneembaar. Smiths' conclusie is daarom "*that ethnies is anything but primordial, despite the rhetoric of nationalist ideologies and discourses*"³⁰.

In tegenstelling tot wat in sommige sociobiologische theoriën wordt gesteld³¹, is een etnie geen natuurlijke of primordiale categorie. Ze komt niet voort uit een proces van biologische afstamming, of genetische en genealogische selectie, maar langs lijnen van culturele affiniteit en cultuuroverdracht die gestalte krijgen in specifieke mythen, herinneringen, symbolen en waarden die door een bepaalde gemeenschap worden

27 STEVEN GROSBY, "Territoriality: primordial and transcendental", in *Nations and Nationalism*, 1995 (2), p. 143-162.

28 A. D. SMITH, *National identity*, p. 21.

29 JOHN EDWARDS, *Language, Society and Identity*, Oxford, 1985, p. 8-10.

30 A. D. SMITH, *National Identity*, p.19-42 ook voor wat volgt.

31 JAMES G. KELLAS, *The politics of Nationalism and Ethnicity*, Houndmills, Basingstoke, 1991, behandelt die benadering in zijn eerste hoofdstuk, p. 8-19.

gecultiveerd. Ze zijn dus tegelijk een erfenis, want individuen worden geboren in een bestaande etnie, maar ook een keuze van dat individu voor het bewaren en consolideren van de 'overgeërfde' etnische elementen. Een etnie kan voortkomen ofwel uit de samenvoeging van verscheidene bestaande etnische categorieën tot een nieuwe grotere etnische gemeenschap, ofwel door afsplitsing van een etnische gemeenschap van een andere. Bij dat ontstaansproces zijn staatvorming, oorlog, en georganiseerde religie de belangrijkste externe factoren. Etnieën overleven of vernieuwen zich vooral door processen van religieuze hervorming, culturele ontlening, grotere participatie van het gewone volk of het creëren van mythes van etnische uitverkiezing.

Een natie is niet gelijk aan een etnie, al zijn er wel gemeenschappelijke kenmerken. Zo heeft ze - net als een etnie - ook een naam, een historisch territorium, gemeenschappelijke mythen van afstamming, een herinnering aan het nationale verleden, eigen culturele kenmerken, een eigen waardensysteem en vooral een onder de leden heersend besef te behoren tot een specifieke gemeenschap waarmee men solidair wil zijn. Maar er is iets meer. Een natie werkt bewust aan het behoud of de versterking van de eigen groepsidentiteit. Ze gaat zich daartoe organiseren en zo mogelijk sociaal-economische, politieke en culturele structuren uitbouwen. Meer dan in een etnie heeft in een natie de gemeenschappelijke cultuur een publiek karakter dat, dank zij het groeiende communicatienetwerk, de massa van de bevolking weet te bereiken en zo een breed draagvlak krijgt. De sociale cohesie van de gemeenschap wordt bovendien versterkt door het ontstaan en de groei van een economische structuur die het territorium overspant. Bovenal is er het verlangen of de realiteit aanwezig de eigen collectieve identiteit te verdedigen door politieke maatregelen. Dat kan gebeuren door (te streven naar) een autonome of soevereine staatsstructuur of door - binnen een multi-culturele staat - de culturele eigenheid van de gemeenschap te verdedigen en te versterken via een politiek-culturele beweging.

Het belangrijkste verschil tussen etnie en natie ligt dus in het georganiseerd optreden op het publieke terrein - d.i. politiek - ter verdediging van de eigen positie. Maar er zijn nog enkele andere verschillen. Zo speelt in beide gevallen het territorium een belangrijke rol, maar bij de etnie kan de band daarmee louter historisch of symbolisch zijn in de vorm van een verwijzing naar 'het stamland', terwijl het territorium bij een natie ook materieel aanwezig is; behalve een symbolische ruimte is een territorium voor een natie dan ook het actieterrein waarop zij zich ontplooit en waarover zij controle heeft³². Aan de andere kant bestaan er geen naties die niet na verloop van tijd bepaalde etnische elementen als kernstukken van hun eigen nationale identiteit hebben opgenomen : de mythen over hun oorsprong, het territorium als 'vaderlandse grond' met zijn symbolische "*lieux sacrés*", soms een eigen taal, een religie, of instituties als representanten en symbolen

32 A. D. SMITH, *National Identity*, p. 40.

van nationale idealen. Op die manier beklemtonen of creëren zij een band met een bestaand of gedacht etnisch verleden.

Dat die band tussen naties en hun voorlopers, de pre-moderne etnische gemeenschappen, bestaat is volgens Smith het gevolg van drie redenen : ten eerste werden de eerste naties gevormd op de basis van pre-moderne etnische kernen, ten tweede werd het etnisch natie-model populair omdat het zo gemakkelijk aansloot bij de pre-moderne ‘demotische’ en tribale gemeenschappen die overleefden tot in de moderne tijd, en ten derde zou zonder de verwijzing naar de etnische afstamming (zelfs als ze door nationalistena “*pour le besoin de la cause*” achteraf werd geconcipieerd) de moderne natie gemakkelijk uiteen vallen³³. Dat wil evenwel niet zeggen dat moderne naties eenvoudigweg gegroeid zijn uit vroegere etnische gemeenschappen. Smith stelt uitdrukkelijk dat “*there is nothing immanent or cumulative about the nation. An evolutionary metaphor minimises the discontinuity, the dislocation and the struggle with outside forces which has so often accompanied the rise of modern nations*”; helemaal in de lijn van de moderniseringsverklaringen van o.m. Gellner voegt hij eraan toe : “*The rise of nations must be placed in the context of specific modern conditions, even were these are shaped by past experiences and ethnic heritages*”. Het proces dat dan plaats vindt is er een waarbij de nationalist actief gaat ingrijpen om de link te leggen met het etnische verleden dat hij wil herontdekken om de op te bouwen moderne natie te kunnen localiseren in tijd en plaats. Hij gaat optreden als een soort archeoloog. “*The active role of nationalism, and of the nationalists, is threefold: rediscovery, reinterpretation and regeneration of the community*”. Herontdekken van authentieke stukken ‘*ethno history*’, herinterpreteren van dat etnische verleden met het doel de nationale aspiraties van het heden te presenteren als authentisch en natuurlijk, en het doen ‘herleven’ van het volk, waarbij de nationalist-archeoloog zich ontpopt tot een romantische missionaris die een culturele renaissance tot stand wil brengen³⁴.

Als resultaat van het optreden van nationalistena ‘ontstaat’ er dan een nieuwe natie, al dan niet als transformatie van een oude etnie. Zo vormde bv. doorheen de Brabantse omwenteling, en opnieuw in de Belgische revolutie, de Zuid-Nederlandse of Belgische etnie zich om tot een natie. De staat werd in beide gevallen een politiek dak voor een nationale gemeenschap. En die nationale staat ging dan op zijn beurt bijdragen tot het ‘opvullen’ van een nationale culturele eigenheid : door de keuze voor een nationale taal, literatuur, theater, muziek, schilderkunst, wetenschap en onderwijs, maar natuurlijk ook door de creatie van nationale symbolen en een nationale geschiedenis. Hetzelfde proces speelt zich in onze dagen af met de transformatie van de Vlaamse etnie die doorheen meer dan een eeuw België is uitgegroeid tot een nieuwe volwaardige Vlaamse

33 A. D. SMITH , *National Identity*, p. 41-42.

34 A. D. SMITH, “Gastronomy or geology?”, p. 15-17.

natie met eigen instellingen en symbolen, en die in zekere zin de oude Belgische natie verdringt. Het 'wij'-gevoel, het bewustzijn een gemeenschap te vormen die sterk verschilt van andere gemeenschappen rondom ons ("wij zijn geen Fransen, Duitsers, Engelsen of Nederlanders", bracht de Belgen - en later de Vlaamse nationalisten ("wij zijn anders dan Franstaligen") - tot de creatie van een zelfstandige publieke cultuur binnen afgeijnde territoriale grenzen, bevestigd door economische eenheid en een wettelijk institutioneel kader.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat natie en staat veel met elkaar te maken hebben, maar toch ook verschillende realiteiten zijn. De term 'staat' verwijst in principe enkel naar de openbare politieke instituties die de betrekkingen tussen de burgers onderling en de relaties tussen de staat en andere staten regelen, en daarbij binnen een bepaald territorium het monopolie hebben van de machtsuitoefening. De term 'natie' daarentegen verwijst zowel naar een culturele als naar een politieke band, die mensen die hun collectieve identiteit gestalte willen geven op het politiek vlak samenbrengt, en hen ertoe leidt hetzij een eigen nationale staat na te streven, hetzij binnen een overkoepelende staat, via politieke weg, hun eigenheid te verdedigen en te consolideren.

"De moderne natie (en het nationalisme) was een product van de grote Revolutie, maar werd - net als de Revolutie zelf - mogelijk gemaakt door de Verlichting die voorafging"³⁵. Wat veranderde er dan in die tijd inzake opvattingen en mentaliteit die maakte dat er iets nieuws kwam in vergelijking met wat de Vlaamse poorters bewoog in bv. de Guldensporenslag in 1302, of de Zweedse vrijheidsstrijders die in het begin van de 16de eeuw Zweden opnieuw los wisten te maken uit de unie van Kalmar met Denemarken, of de Tsjechische hussieten die verslagen werden op de Witte Berg in 1620, of de Hollandse, Poolse en andere patriotten in de jaren vlak voor de Franse revolutie? "*The difference, zo betoogt Miroslav Hroch, - and this is fundamental - was not in the ideas and stereotypes, but in the social bearer of the ideas and stereotypes. From the time of the French revolution this bearer was the nation 'as a sovereign people', that is, an ensemble of equal citizens*"³⁶. De ideologische legitimering van de natie werd toen de volkssouvereiniteit, en de natie gaf nu vorm aan de collectieve identiteit van de gemeenschap van burgers.

In zijn oratie uit 1995 heeft de Amsterdamse historicus Niek van Sas er "vanuit expliciet historisch perspectief" voor gepleit "de revolutieperiode rondom 1800 te blijven beschouwen als constitutieve fase van het moderne nationalisme, de fase waarin het natie-denken en natie-doen een draai hebben genomen die onomkeerbaar was". Toen ontwikkelden, aldus van Sas, "Frankrijk, Duitsland, Engeland en niet te vergeten

35 N.C.F. VAN SAS. *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme*, Amsterdam, 1995. p. 6-7.

36 MIROSLAV HROCH. "How much does nation formation depend on nationalism", in *East European Politics and Societies*, Winter 1990 (vol 4) 1, p. 101-115.

Nederland” - ik voeg eraan toe ook België - “hun specifieke vorm van nationaliteit en nationalisme”³⁷.

Als men volkssouvereiniteit als essentieel kenmerk daarvan beschouwt bestonden er voor de *Aufklärung* en de tijd van de grote revoluties geen nationale staten. Er bestonden wel rijken en staten waarin soms een etnisch substraat aanwezig was, maar waarvan de legitimiteit niet daar gezocht werd en evenmin in de vertegenwoordiging van het volk, wel in religie, dynastiek belang, traditionele instellingen of privileges. De transformatie van deze oude staten naar een moderne natie, of de creatie van nieuwe naties, had te maken met de etnische voorgeschiedenis binnen de staten in het Ancien Régime.

In sommige landen ontwikkelde zich immers een leidende elite die doorheen de geschiedenis allerlei etnische kenmerken ging ontwikkelen, en - in de terminologie van Smith - een “laterale etnie” ging vormen, beperkt tot de sociale bovenlaag. Zo beschouwde bv. de adel in Polen zich als drager van de natie. Hetzelfde kan gezegd worden van de leden van de Statenvergadering in de Nederlanden in de 16de eeuw, van de regenten in de Republiek der Verenigde Provinciën en van het parlement in Engeland na de *Glorious Revolution*. Die zo ontstane leidende ‘laterale etnieën’ in Polen, Nederland of Engeland probeerden vervolgens - alweer in een seculair proces - de afzijdig gebleven lagere sociale groepen, daarin te incorporeren via systemen van bureaucratisering en disciplineren.

Meer algemeen zou men kunnen zeggen dat het proces van modernisering van de staat, waarin de oorlog een grote rol vervulde (denk aan Engeland³⁸ en Frankrijk, maar ook de Verenigde Staten³⁹), en waarin later ook economische groei en industrialisering meespeelden, soms een bestaande Ancien-Régimestaat er toe gebracht heeft zich om te vormen tot een moderne natie, binnen de grenzen van de oude staat, maar met nieuwe instellingen die de volkssouvereiniteit creëerden. De band met de “laterale etnie” van Smith is misschien niet altijd zo duidelijk, maar het integratiemechanisme is hetzelfde. Zo probeerden de Franse revolutionairen ook de burgers van het voormalige Franse koninkrijk te ‘incorporeren’ in de nieuwe “*Etat Français*” die ze tegelijk presenteerden als een “*nation*”, met een “*religion civile*”. Dat proces werd pas voltooid op het einde van de 19de eeuw in de Derde Republiek - toen ook de boeren Fransen waren geworden - maar het begon principieel bij de rebelle van de Derde Stand in 1789 toen Sieyès zijn toespraak hield over wie en wat de Derde Stand was⁴⁰. Dit model van moderne natievorming is het

37 N. VAN SAS, *op.cit.*, p. 10.

38 LINDA COLLEY. *Britons. Forging the nation, 1707-1837*, Londen, 1992, ziet de oorlog met Frankrijk als belangrijkste factor die de moderne Engelse natievorming mogelijk maakte.

39 Zie meer gegevens hierover bij LIAH GREENFELD, *Nationalism, Five Roads to Modernity*, Cambridge MA, 1992, die de natievorming van Engeland, Frankrijk, Rusland, Duitsland, en de Verenigde Staten behandelt.

40 Samenvatting ervan bij K.R. MINOGUE, *Nationalism*, p. 46-52.

oudste. Het is de weg van staat naar natie, de “*state-to-nation*”-route. Ze werd gevolgd door landen als Engeland, Spanje, Frankrijk en Nederland.

Natuurlijk zijn er ook naties ontstaan die vertrokken van een etnisch-nationale gemeenschap zonder staat. Dergelijke naties sloten vaak dicht aan bij “verticale of demotische etnieën” - terminologie van Smith - die in het Ancien Régime aan een hele volksgroep van de hoogste tot de laagste stand, een collectieve identiteit gaven. Die volksgroepen woonden op een specifiek territorium samen, hetzij in een meer stedelijk gebied (stadsconfederaties), hetzij in landelijke gebieden (tribaal karakter). Sommige daarvan transformeerden zich tot nationale gemeenschappen, en gingen streven naar een nationale staat, die uitdrukking zou geven aan hun eigenheid. Dat is een natievormingsmodel volgens de ‘*nation-to-state*-route’. Voorbeelden zijn pas te vinden - maar dan overvloedig - in de 19de eeuw, met de revolutiegolven van de jaren 1820, 1830 en 1848 waarin o.m. België, Griekenland en tijdelijk Polen en Hongarije onafhankelijk werden⁴¹. Ze kunnen zowel de vorm aannemen van een unificatieproces - zoals in het geval van Duitsland of Italië - als van secessionisme - zoals bij België, Hongarije, Bohemen en Polen, en bij de afscheidingsbewegingen van talrijke ‘nationale minderheden’ sindsdien.

IV. De twee-polige natie

Traditioneel dook er al vroeg in de literatuur het onderscheid op tussen West- en Oost-Europees nationalisme. Hoewel deze territoriale verwijzing nog wel voortkomt lijkt ze me inadequaat, en zou ik er enkel de typologische tegenstelling uit willen overhouden van de twee hoofdcomponenten : civiek-territoriaal en etnisch-genealogisch⁴². Ik ontleen de termen aan Smith en ben het met hem eens dat “*all nations bear the im-press of both territorial and ethnic principles and components, and represent an uneasy confluence of a more recent ‘civic’ and a more ancient ‘genealogical’ model of social and cultural organization*”⁴³. Die dichotomie kan helpen om een bepaald nationalisme politiek te situeren op de democratie-schaal.

Zowel in nationalisme als ideologie en beweging als in de nationale staat als instelling spelen inderdaad die twee componenten een rol die we ons kunnen voorstellen als de uitersten van een met elkaar verbonden continuum. Aan de ene kant een civieke component, aan de andere kant een etnische. Elke nationalistische ideologie - van een oppositionele beweging of van de regerende partij - en elk politiek regime van

41 THEODOR SCHIEDER, “Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa”, in H. A. WINKLER (Hrsg.), *Nationalismus*, Königstein, 1978, p. 119-137.

42 A.D. SMITH, *National Identity*, p. 8-18, 79-82.

43 A. D. SMITH. *The Ethnic Origins...*, p. 149.

een nationale staat kan gepositioneerd worden op dat continuum, wat meer naar links als de civieke component het overwicht heeft, wat meer naar rechts als het de etnische component is. In het eerste geval is het nationalisme in kwestie meer open en democratisch, in het tweede geval meer gesloten en ondemocratisch. Dat vraagt iets meer toelichting.

De civieke component refereert op de eerste plaats naar een 'citizenship' dat bewoners van een bepaald territorium zekere rechten geeft, als leden van een gemeenschap met dezelfde wetten en instellingen, en gestoeld op een gemeenschappelijk waardensysteem; de kernelementen daarvan zijn : gelijkwaardigheid van alle burgers en soevereiniteit van het volk. Sinds de Franse revolutie is immers de staat van de hele gemeenschap, en maken alle leden deel uit van de nationale cultuur waaraan die nationale staat mee gestalte geeft.

Een nationalisme dat vooral de civieke component bekemtoont heeft een open karakter, want het is gebaseerd op een haast universalistisch principe. Het is ook open in die zin, dat ieder die aan bepaalde regels voldoet kan toetreden tot de natie en zich de nationale cultuur kan toeëigenen. Daarom kan men een dergelijk op de civieke component georiënteerd nationalisme ook 'inclusief' noemen : het staat toe dat anderen tot de nationale gemeenschap toetreden, zelfs als het gaat om mensen die etnisch een heel andere achtergrond hebben. Wat als criterium geldt is niet traditie, afstamming of etniciteit, maar wel bereidheid deel te willen worden van de gemeenschap, wat impliceert dat voldaan wordt aan een aantal voorwaarden, zoals o.m. het wonen op het grondgebied van de natie. Het wij-gevoel van de leden haakt zich vooral vast aan het samen willen realiseren van de grote idealen van de natie (*liberté, égalité, fraternité*), en aan de formele bewijzen toegelaten te zijn tot de gemeenschap (paspoort, rechten en plichten). Dit model van nationalisme is een civiek-territoriaal model. Gaat het om het definiëren van een gevestigd nationaal regime waarin deze component zeer sterk is kan men ook de term gebruiken constitutioneel patriottisme.

Het probleem met een dergelijk regime - zo betoogde de Canadese filosoof Charles Taylor ⁴⁴ - is dat een louter beroep doen op de civiel-territoriale component of het constitutioneel patriottisme, op burgerzin dus, eigenlijk veel te cerebraal blijft, en dus te mager is om mensen blijvend te binden. Zelfs in Frankrijk of in de Verenigde Staten waar het 'citizenship' op sommige momenten in de buurt kwam van het hier geschetste model, werden er ook andere middelen aangewend om de steun van de burgers te verzekeren. Er werden oorsprongsmythes ingeroepen (de *Pilgrimfathers*, de Galliërs en Franken), of nationale symbolen, historische helden en idealen, en andere kenmerken,

⁴⁴ Zie o.m. CHARLES TAYLOR, *De politieke cultuur van de moderniteit*, Kampen, 1996.

die we eigenlijk als etnische elementen moeten bestempelen. Om een 'verbeelde' (maar echte) gemeenschap van burgers te kunnen vormen gaat elke natie -ook die met een overwegend civieke component - op zoek naar enkele elementen uit zijn etnisch verleden die ze verheft tot nationaal symbool.

Het is inderdaad de etnische component die de natie kleur en klank geeft en een eigen nationale cultuur die overal als zodanig wordt herkend. Die component verwijst niet naar het meer formele institutioneel-juridische kader, maar naar een organisch-genealogische gemeenschap gekenmerkt door traditie, gemeenschappelijke taal of religie, volkscultuur en uiteindelijk gemeenschappelijke afstamming. Het wij-gevoel is meer onmiddellijk zichtbaar. De merkstenen van de nationaliteit zijn met het blote oog waarneembaar in het dagelijks leven, in de taal en de gedragingen van de leden. Ze moeten niet worden 'bewezen' door het bovenhalen van paspoort of identiteitspapieren. Of iemand behoort tot het 'eigen volk' of niet is direct duidelijk.

Maar een nationalisme dat zich oriënteert naar de etnisch-genealogische component geeft aan de nationale identiteit ook een meer gesloten en 'exclusief' karakter. Het versterkt de eigenheid door het anders zijn van anderen op de voorgrond te halen. Het is intoleranter en hecht uiteindelijk meer waarde aan de afstamming als criterium voor het al dan niet behoren tot de natie dan aan formele regels of wonen op het grondgebied. Dit nationalisme kan dus besluiten tot een etnische zuivering van het volkslichaam. Het meest extreme voorbeeld hiervan was het nationaal-socialisme, waarin de afstammingsregel zo rigoureuus werd toegepast dat geen niet-Duitsers tot de Duitse natie konden toetreden; compleet cultureel en juridisch in de Duitse samenleving geïntegreerde joden werden eruit verwijderd met het doel het weefsel van de natie weer gezond te maken. Uit dit voorbeeld wordt duidelijk dat een absoluut beklemtonen van de etnisch-genealogische component de democratie geheel kan doen verdwijnen.

Een analyse van het historisch proces van natievorming maakt duidelijk dat dit dubbel karakter - civiek-territoriaal versus etnisch-genealogisch of etnisch-cultureel - deel uitmaakt van elke nationale identiteit, afgezien van de gevolgde route. In de nationale staten die het oudste spoor volgden, nl. van staat naar natie, was het vertrekpunt aanvankelijk in principe geheel voluntaristisch en civiek. Bij het begin van zowel de Amerikaanse als de Franse revolutie was de vrijheid de slogan waarachter de eerste revolutionairen opmarcheerden. Maar zeer snel al kozen ook deze naties voor enkele etnische kataracteristieken die werden verheven tot de status van nationaal symbool. Aan de andere kant waren er nationale staten die de weg van natie naar staat doorliepen en waarvan aanvankelijk de etnische kenmerken (afstamming, religie, taal etc.) de enige elementen waren van de nationale identiteit. Nauwelijks hadden ze hun onafhankelijkheid verworven of ze consolideerden die met legale instituties en wetten, met burgerrechten en burgerplichten, kortom met de toevoeging van een civieke component aan hun nationalisme. Een staat die enkel gebaseerd is op universele civieke principes,

en waar abstracte cerebrale individuele burgers zich bekommeren om hun dagelijkse besognes zonder enige etnisch-culturele inkleuring of aan emoties appelerende nationale symbolen heeft in de geschiedenis nooit bestaan.

Het is ook de vraag of een dergelijke staat wenselijk is. Emotionaliteit blijft in een louter op abstracte principes gesteunde samenleving afwezig, terwijl mensen zich ook in een gemeenschap moeten thuis voelen en er zich emotioneel mee moeten kunnen identificeren. Daarom stelde de Amerikaanse socioloog John Coleman dat : “De universele principes van democratische staten behoefte hebben aan een verankering in de concrete politieke cultuur van elk land... zij dienen op een zodanige manier gesitueerd te worden in de geschiedenis van die natie van burgers dat concrete symbolen en geschiedenissen ze ‘linken’ aan hun motieven, hun overtuiging en hun identiteit als volksgemeenschap”. Zijn conclusie luidde : “*therefore a modern constitution can not be separated from culture*”. Hij vond zelfs dat juist de verbinding van constitutionalisme en nationalisme ook in de andere richting een goed effect had : door de verankering van ‘*citizenship*’ in de natie, wordt het belang van de etnische component afgeremd en het democratisch gehalte van het nationalisme verhoogd⁴⁵. Dat lijkt me een redelijke stelling en ik trek er de conclusie uit dat wie bekommerd is om de groeiende intolerantie in de samenleving, niet de cultuurnatie als zodanig moet verwerpen, maar zijn democratisch gehalte moet verhogen, door de civieke component erin te versterken.

IV. Het dubbelspoor van het nationalisme

Nationalisme is een ideologie en een beweging gericht op het doen ontstaan, het bewaren of versterken van de identiteit, de eenheid en de autonomie van een gemeenschap van mensen die zich beschouwen als een natie. Ze kan haar hoofdaandacht richten op de strijd om de macht in de ‘*political society*’ of ze kan die verschuiven naar de strijd om het culturele waardensysteem in de ‘*civil society*’. Het eerste is de opdracht van het politiek nationalisme, het tweede van het cultuurnationalisme. Die twee verschijningsvormen van het nationalisme verwijzen natuurlijk naar mekaar. Het eerste is wat meer gericht op de buitenwereld, de positionering van de nationalistische zaak in het politieke machtsveld; het tweede heeft zijn kern eerder in de binnenwereld, het nationalistische waardensysteem laten beleven door de leden van de natie zelf. Dat zijn twee verschillende actieterreinen van het nationalisme en ook twee verschillende opdrachten voor de nationalisten.

Niet alle nationalisten vinden beide sporen even belangrijk. Er zijn er die enkel op de barricaden staan, en er zijn er andere die zich in hoofdzaak bezig houden met de

45 JOHN COLEMAN, “‘Nation of Citizens’”, in JOHN COLEMAN & MIKLOS TOMKA (eds), *Religion and Nationalism*, (Themanummer van het tijdschrift *Concilium*, 1995 (6), p. 48-58, citaat p. 55-56).

ontwikkeling van de nationale eigenheid bij zichzelf en hun volksgenoten. De eersten zijn georiënteerd naar politieke macht en het veroveren van de structuren, de tweeden naar de herleving en voortdurende vernieuwing van de nationale cultuur. De eerste groep noemen we politieke nationalist, de tweede groep cultuurnationalisten. Beide hebben ze een eigen functie in de nationale beweging, met een specifiek karakter zoals John Hutchinson dat heeft uiteengezet.

Terwijl de politieke nationalist vooral bekommerd zijn om het opbouwen van een voor de natie representatieve ‘*civic polity*’ van burgers, zijn cultuurnationalisten op de eerste plaats bezig met de ‘*moral regeneration*’ van de historische gemeenschap. De bekommernis van de eersten steunt op universalistische uitgangspunten die nationaal ingekleurd zijn. Zij beklemtonen de civieke component en willen op het nationale grondgebied een staat en instellingen creëren volgens wettelijk-rationele principes. Cultuurnationalisten zijn niet tegen de staat maar beschouwen die als bijkomstig. De essentie ligt voor hun in eigen etnische cultuur, geschiedenis en grondgebied. De natie zien zij als een organisch en levend geheel, met een historisch rijke beschaving die het een unieke plaats geeft in de wereld. Ze willen de wortels van die natie herontdekken, wat ze gevonden hebben herinterpreteren om het te verzoenen met de moderniteit, en tenslotte vooral die boodschap uitdragen in de natie zodat ze zal herleven, en ze kan worden “opgestoten in de vaart der volkeren”.

“Dat volk moet herleven, geen nieuw volk geen ander volk, dat volk”, riep Hugo Verriest uit in 1872 te Roeselare, met een begeesterde Rodenbach onder zijn toehoorders. Het portret dat hij van het Vlaamse volk had geschetst, werd het programma voor Rodenbachs ‘*Kulturkampf*’⁴⁶. Cultuurnationalisten zijn voortdurend bezig met opvoeding en vorming, en creëren en animeren culturele verenigingen, jeugdorganisaties en tijdschriften, die dan vlug een heel netwerk vormen, langswaar de jongere generaties gaan deelnemen aan de nationale heropstanding. Die vinden ze zelfs belangrijker dan politieke onafhankelijkheid. Politiek beschouwen ze als louter instrumenteel. Ze willen vooral de herleving in de gemeenschap zelf bewerken via propaganda en vormingswerk.

Cultuurnationalisme is een recurrent verschijnsel omdat het is ingebed in een interactieve cyclus, waarin afwisselend de klemtoon valt enerzijds op ‘*the state*’ en anderzijds op ‘*the community*’. De herleving van het cultuurnationalisme - ook in een periode dat de nationale staat al gerealiseerd is - komt voort uit de frustratie dat de staat enkel rationele politieke oplossingen kan uitwerken en uit de behoefte opnieuw het oorspronkelijke historisch cultureel doel van “dat volk moet herleven” gestalte te geven. Het wil dan het morele centrum van de natie terugplaatsen in de historische en levende gemeenschap in plaats van in de staat. Het in een volgende fase opnieuw kiezen voor de vormgeving van een staat-georiënteerd nationalisme vloeit dan weer voort uit de

46 L. GEVERS, “De ‘*Kulturkampf*’ van Albrecht Rodenbach”, in *Onze Alma Mater*, februari 1994 (48), p. 74-84.

beperkingen van een vooral op de gemeenschap gericht cultuurnationalisme. De Ierse nationale beweging in de 19de eeuw biedt een mooi voorbeeld van deze alternerende cyclus waarin afwisselend de culturele herleving of de politieke verwezenlijkingen de toon aangeven. Ook in de geschiedenis van de Vlaamse beweging is datzelfde patroon heel mooi te volgen.

De dragers bij uitstek van het cultuurnationalisme waren - zo kunnen we uit de geschiedenis van haast elke nationale beweging leren - intellectuelen en intelligentsia. Studenten vormden vaak de beweeglijke voorhoede, die zich voorbereidde om de leiders te worden van morgen, maar zich ook engageerden in de directe actie via de studentenbeweging. Over het ontstaan van studentenbewegingen heb ik elders geschreven. Ik beperk me hier tot de typering van de studentenbewegingen als een collectief, min of meer georganiseerd, optreden van studenten onder eigen leiding, gericht op de beïnvloeding van de maatschappij; de beweging sluit aan bij een bredere politieke stroming of emancipatiebeweging waarin ze meestal een radicaliserende rol speelt en waarvoor ze fungeert als mobilisatiekanaal. Dat de intellectuelen als creatieve voorhoede zich door het cultuurnationalisme lieten aanspreken lag voor de hand. Het waren immers vooral zij die als eersten - in Hrochs fase van *scholarly interest* zelfs alleen - het werk van herontdekking en herinterpretatie van het etnisch-historisch bezinksel uitvoerden en aan de hand daarvan een nationale identiteit construeerden.

De intellectuelen, waartoe we ook de creatieve voorhoede van de studentenbeweging kunnen rekenen, hebben een bepaalde habitus en vaardigheid die bijzonder nuttig zijn bij het formuleren van politieke denkbeelden en ideologieën. Zij krijgen als vanzelf een bijzondere plaats in de leiding van oppositionele nationalistische bewegingen, waarin immers ideologie een belangrijke rol speelt, terwijl voor het ontwikkelen daarvan geen beroep kan gedaan worden op de leidende sociale klasse⁴⁷. Ook in het verspreiden van het nationale ideaal speelde de intelligentsia een grote rol. Daartoe behoorden de beoefenaars van intellectuele beroepen en van ambten waarvoor een wetenschappelijke of professionele vorming op een hoog niveau vereist was (juristen, artsen, leraars, ingenieurs, ambtenaren)⁴⁸. Dat deze groep voor een deel de drager werd van nationalisme

47 JOHN BREUILLY, *Nationalism and the state*, Manchester, 1982, p. 332. Over habitus - een begrip van Bourdieu - zie JOHN FISKE, "Cultural Studies and the Culture of Everyday Life", in LAWRENCE GROSBURG, CARY NELSON and PAULA A. TREICHLER (eds), *Cultural Studies*, New York, 1992, p. 154-173. Zie ook L. VOS, "Rebelse generaties", in L. VOS e.a., *Studentenprotest in de jaren zestig. De stoute jaren*, Tiel, 1988, p.44-46.

48 Er is een probleem van terminologie. Wij volgden hier de definiëring van Smith en Hutchinson, die ook voorkomt in P.L. BERGER en B. BERGER, *Sociologie. Een biografische opzet*, Baarn, 1986, p. 291, waarbij de term 'intellectuelen' verwijst naar de meest beperkte en meest creatieve groep, en 'intelligentsia' naar de 'professionals'. In Nederland wordt ook die indeling gevolgd (intelligentsia als beoefenaars van intellectuele beroepen), maar THEODOR GEIGER, *De creatieve voorhoede. Over de maatschappelijke functies van de intelligentsia*, Rotterdam 1970 (oorspronkelijk een Zweedse uitgave van 1943) gebruikt de termen juist omgekeerd (intellectuelen dus als bredere groep). In Frankrijk bestaat er maar één woord voor de twee groepen: 'les intellectuels'. Cf. CHRISTOPHE CHARLE, *Naissance des 'Intellectuels' 1800-1900*, Parijs, 1990.

en in het bijzonder van cultuurnationalisme, kan uit vele voorbeelden worden afgeleid. Dat wordt ook bevestigd in een recente comparatieve studie van Hroch. In de B-fase van ‘*patriotic agitation*’ kwam de groep nationalisten in de verschillende landen uit telkens andere sociale lagen, maar er was één gemeenschappelijk kenmerk : “*in every case the intelligentsia was strongly present*”⁴⁹.

Over het waarom van dit engagement verdedigde Smith al van in zijn eerste boek uit 1971 de stelling dat de intelligentsia een “*dual legitimation crisis*” doormaakte toen ze tengevolge van de toenemende modernisering en secularisering een keuze moesten maken tussen twee fundamenteel verschillende uitgangspunten; het geloof in de overgeleverde traditie en religie enerzijds en de kennis gebaseerd op wetenschap anderzijds; precies een keuze voor het cultuurnationalisme hielp dit dilemma overwinnen. Waarom die intellectuelen voor nationalisme kozen en niet voor het socialisme, verklaart hij niet. Volgens Adamson is dit een gevolg van Smiths compleet verwaarlozen van elke economische factor en van zijn te idealistische benadering. Een kritiek die wel hout snijdt, zodat we Smiths benadering in de volgende paragraaf moeten aanvullen. Een andere kritiek - dat niet duidelijk wordt “*how the individual personal crisis of the intellectual becomes a mass political movement*”⁵⁰ - is daarentegen naast de kwestie, want uit alle historische voorbeelden wordt duidelijk dat dit gebeurde via de opbouw van een netwerk van culturele- en jeugdverenigingen⁵¹. Hutchinson gebruikte Smiths stelling in zijn onderzoek naar de doorbraak van het cultuurnationalisme in Ierland en kwam tot een eerder positieve appreciatie, maar voegde in zijn analyse ook uitdrukkelijk wel een sociaal-economische onderzoekscomponent toe.

Uit deze Ierse case-study kunnen we afleiden dat politiek- en cultuurnationalisme een zodanig verschillend karakter hebben dat ze soms zelfs tegenover mekaar kunnen staan. We kunnen er ook uit distilleren dat de keuze voor engagement in een nationalistische beweging niet louter voortkomt uit roeping of zelfverloochening, maar - zonder iets af te doen aan de idealistische motieven van vele nationalisten - ook wordt veroorzaakt door de sociale situatie en de bredere maatschappelijke transformatie van traditie naar moderniteit. Precies op de sociaal-economische hefboom van nationalistische bewegingen willen we in een laatste paragraaf dieper ingaan.

49 MIROSLAV HROCH, ‘Social and Territorial Characteristics in the Composition of the Leading Groups of National Movements’, in ANDREAS KAPPELER in collaboration with FIRKET ADANIR and ALAN O’DAY (eds), *The formation of ethnic elites. Comparative Studies in Governments and non-dominant Ethnic Groups*, vol VI, Dartmouth, 1992, p. 259.

50 “By virtually ignoring economic relations and in spite of promoting political and religious factors, Smith offers little understanding of the politics of nationalism. Political struggles arise over the distribution of scarce resources in society and from competition for control of those resources?” (DAVID L. ADAMSON, *Class, Ideology and the Nation. A Theory of Welsh Nationalism*, Cardiff, 1991, p. 31-32).

51 Bv. DIETER DÜDING, “The nineteenth-century German nationalist movement as a movement of societies”, in HAGEN SCHULZE (ed.), *Nation-Building in Central Europe*, Leamington Spa, 1987, p. 19-49.

V. Nationaal belang en sociaal belang

Intellectuelen, studenten en intelligentsia hebben vaak de leiding in cultuurnationalisme en zorgen ook voor een deel van de nationalistische aanhang. Het succes van de beweging hangt evenwel af van een massabasis afkomstig uit diverse sociale lagen, die geen van alle alleenrecht op nationalisme kunnen laten gelden.

Welke sociale groepen er in de 19de eeuw steun verleenden aan oppositionele nationalistische bewegingen in verzet tegen het officiële staatsnationalisme van hun land, werd door Hroch al onderzocht in de jaren zestig op basis van acht case-studies⁵². In Litouwen, Estland en Wit-Rusland werd de nationale beweging vooral door boeren gesteund. In Noorwegen en Finland behoorden 2/3 van de leiders tot de intelligentsia en de middenklassen. In Bohemen en Vlaanderen kwamen die vooral of uitsluitend uit de stedelijke middenklassen. In Slovakije uit de groep van ambachtslieden en kleine handelaars in stad en dorp. De stedelijke wereld van handel en nijverheid steunde in de periode van de nationalistische agitatie (fase B) al min of meer de beweging en uit dat milieu kwam in de tijd van de massabasis (fase C) de nieuwe nationale burgerij (van de 'kleine' natie) voort. De boeren waren wel het natuurlijke reservoir van de taal- en cultuurtradities van het volk, maar ze deden maar heel beperkt mee in fase B, wel massaal dan weer in fase C. Waren de nationalistenvooral sterk op het platteland dan kwam de fase B aanzienlijk later. Was de beweging vooral stedelijk dan bestond er meer kans dat fase B succes kende. De armen deden niet mee, maar hoe later fase B begon, hoe groter het aandeel was in de nationale beweging van "the richer of the poor". De rijkste bovenlaag hield zich overal afzijdig, want ze was geïntegreerd in de dominante cultuur.

In een recente publicatie maakte Hroch over hetzelfde thema een comparatieve analyse van een tiental (deels andere) case-studies⁵³. Zijn nieuwe bevindingen bevestigden maar nuanceerden zijn vorige conclusies. De adel en de grootgrondbezitters participeerden nauwelijks. De burgerij was in fase B eerder geneigd tot integratie en assimilatie met de dominante cultuur en kwam pas op de voorgrond in fase C. Ambachtslieden, kleine handelaars en boeren namen in fase B wel deel aan meetings, sloten aan bij nationalistische verenigingen of lazen nationalistische bladen, maar de ambachtslieden

52 Hij onderzocht de nationale bewegingen in: Bohemen, Estland, Finland, Litouwen, Noorwegen, Slovakije, Vlaanderen en de Deense beweging in Sleeswijk. MIROSLAV HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge, 1985, p. 125-174 (*Comparative analysis*) en p.177- 191 (*conclusion*)

53 Het gaat om het slothoofdstuk in een boek waar elke case-studie voordien door een andere auteur werd behandeld. De case-studies waren: Bohemen*, Catalonië, Croatië, Estland*, Ierland, Litouwen*, Macedonië, Oekraïne, Polen, Slovakije en de Duitse beweging in Sleeswijk. MIROSLAV HROCH, "Social and Territorial Characteristics in the Composition of the Leading Groups of National Movements", in A. KAPPELER (ed.), *The formation of ethnic elites. Comparative Studies in Governments and non-dominant ethnic Groups*, Vol. VI, Dartmouth, 1992, p. 257-275. De met * aangeduide bewegingen behandelde hij ook in zijn boek (1968, 1985).

participeerden meer dan de boeren, die dan weer sterker op de voorgrond kwamen in fase C. Voor de participatiegraad van de clerus maakte de Kerk waartoe hij behoorde weinig verschil uit. Katholieke priesters namen in de Ierse en Tsjechische fase B de leiding, terwijl ze in Catalonië afzijdig bleven. Protestantse dominees waren erg geëngageerd in de Finse en Slovaakse beweging. Orthodoxe priesters namen de leiding in Macedonië, en de Oostenrijkse Oekraïne maar bleven afwezig in de Russische Oekraïne. Priesters waren vaak ook de enigen met enige vorming in de regio zodat “*cultural functions which might easily include national components were in their hands*”. De verschillen werden veroorzaakt door de specifieke organisatie van de Kerken per land en de politieke positie van de kerkelijke hiërarchie. De intelligentsia, waartoe Hroch allen rekende die een gevorderde opleiding hadden gekregen of een intellectueel beroep uitoefenden, leverde het grootste aantal activisten in fase B. De middelbare school-leraars en de onderwijzers vormden er een groot deel van, en de universiteitsstudenten “*were the driving force in most national movements though naturally they were rarely its actual leaders*”.

De leiding van de nationalistische bewegingen behoorde tot de groep die het hoogst geklommen was op de sociale ladder zonder zich te laten assimileren. Ze vertoonde dus wel een “*upward mobility*”-karakter, maar had toch het contact met ‘het volk’ nog niet verloren. Ze woonden ook in streken waar er een goed communicatienetwerk bestond dat de kans gaf om het volk te mobiliseren. Wellicht de meest doorslaggevende sociale factor was de aanwezigheid van een materieel belangenconflict dat in fase B samenviel met een nationaal conflict. Die spanning werd dan immers niet enkel meer geformuleerd in sociaal-economische termen, maar ook in nationale, en dat leverde een krachtig en explosief mengsel op. De materiële belangentegenstelling werd dan opgetild tot het symbolische niveau. De Ierse intelligentsia in haar ‘*blocked mobility*’-situatie was daar een mooi voorbeeld van. Hroch gaat zover te stellen dat de oorsprong van de moderne natie en de geboorte van de nationale beweging niet hoofdzakelijk verklaard kan worden vanuit de nationalistische agitatie. Dat is misschien wat kras gesteld, maar zeker correct is zijn bevinding dat waar nationale bewegingen in hun fase B er niet in slaagden de belangen van specifieke klassen en groepen die tot de ‘kleine’ natie behoorden te incorporeren en te herinterpreteren als nationale belangen, ze ook niet in staat waren succes te boeken⁵⁴.

De Vlaamse beweging is hiervan een perfecte illustratie, zoals Lode Wils dat als eerste heeft aangetoond. Hij stelde dat “in België de burgerlijke revolutie al vroeg voltooid was (in 1830) en fase B (van de Vlaamse beweging) pas daarna begon. Dat verklaarde haar zwakte in de negentiende eeuw in vergelijking met nationale bewegingen in Centraal-, Oost- en Noord-Europa, die nog de boerenemancipatie, de afschaffing van het Ancien

⁵⁴ MIROSLAV HROCH, “How much does nation formation depend on nationalism”, in *East European Politics and Societies*, Winter 1990 (vol 4) 1, p. 111.

Régime en de vestiging van een machtspositie voor de bourgeoisie nastreefden. De Vlaamse beweging leek (of was) dus alleen maar een taalbeweging onder middengroepen met heel weinig sociale geladenheid. Pas na 1890 kon ze zich verbinden met de christelijke volksbeweging onder arbeiders en boeren. Na de Eerste Wereldoorlog kreeg ze ook vat op een deel van het socialisme en van de christelijke middenstandsbeweging. Toen begon haar fase C, die van de doorbraak bij de massa...”⁵⁵.

Nationalisme kan zich dus in principe met alle klassen en sociale groepen verbinden, ook met de christen-democratische arbeiders. Bij de socialistische lag de verhouding tot officieel of oppositie-nationalisme toch wel complexer dan bij andere groepen. We beperken ons hier tot het signaleren van het probleem⁵⁶. Omdat de arbeidersbewegingen in het geïndustrialiseerde Europa pas ontstonden in door de burgerij gevormde en geleide naties, groeide in de arbeidersklasse - en in het bijzonder bij de socialistische - de overtuiging dat er een antagonisme moest bestaan tussen klassenbelang en nationaal belang. Die mening werd versterkt door de geschriften van Marx en de Eerste Internationale, later door de Tweede Internationale die opriep tot verzet tegen het nationalisme en imperialisme; dit kon niet verhinderden dat in 1914 de socialistische bewegingen zich achter hun respectieve regeringen opstelden.

De interpretatie van de keuze die de sociaal-democratie in 1914 maakte voor het nationalisme kan - volgens John Breuilly - drie vormen aannemen⁵⁷: Ofwel hadden de arbeiders altijd al gedeeld in een nationale identiteit (er bestond immers een lange traditie van radicaal nationalisme die terugging tot 1848), maar die in het laatste kwart van de 19de eeuw was weggedeedsterd. Ofwel hadden de leiders van de socialistische partijen in 1914 toegegeven aan het nationalisme uit eigenbelang of omdat ze dachten dat dit voor de arbeiders beter was, maar had hen daardoor ook verraden. Ofwel was rond de eeuwwende een groot deel van de arbeidersklasse zelf al zozeer geïntegreerd geraakt in de burgerlijke samenleving - op sociaal, politiek en cultureel gebied - dat ze de nationale identiteit ook als de hare aanvaardde. We kunnen denken aan de invloed van de sociale wetgeving en de sociale zekerheid, aan de stijging van de reële lonen en de levensstandaard, aan de uitbreiding van het stemrecht, aan de groei van een nationale pers en andere massamedia, aan het verplicht lager onderwijs onder nationaal staats-toezicht en de verplichte legerdienst (“het leger als leerschool van de natie”). Het zijn zoveel argumenten om te vermoeden dat de derde verklaring de meest waarschijnlijke

55 L. WILS, *Vlaanderen, België, Groot-Nederland*, p. 441.

56 Er bestaat en uitvoerige literatuur over de Marxistische en socialistische theorie en praktijk i.v.m. nationalisme. We vermelden maar twee titels: WALKER CONNOR, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton, 1984, en JOHN SCHWARZMANTEL, *Socialism and the Idea of the Nation*, New York-Londen, 1991.

57 JOHN BREUILLY, *Nationalism and the State*, Manchester, 1982, 1985², p. 318-321.

is. Het ging in dit geval dan wel om het aanvaarden van een officieel nationalisme dat werd overgenomen van de dominante groep die de nationale cultuur determineerde.

De verbinding tussen klassebewustzijn en nationalisme kan ook tot stand komen door verwijzing naar een onderdrukte natie. Men kan dan in de lijn van Hroch denken aan een elkaar versterken van nationale en sociale belangen, maar men moet zich toch ook hoeden voor een te simpel economisch reductionisme. Dat betoogt tenminste David L. Adamson, een socioloog uit Wales die sterk beïnvloed werd door het debat dat begin jaren tachtig volgde op Hechters “*internal colonialism*” en die behoorde tot een jonge generatie sociologen van de *Sociology of Wales Studygroup* die onderzoek uitvoerde naar de gevolgen van de industriële herstructurering in Wales na 1945.

In zijn boek *Class, Ideology and the Nation* (1991) concludeerde hij dat de naoorlogse herleving van het Welsh nationalisme voortkwam uit de belangrijke sociale transformaties die het gevolg waren van de sluiting van de steenkoolmijnen en die gepaard gingen met het ontstaan van een “*new working class*” met nieuwe sociale en politieke waarden. Hij toonde aan dat nationalisme daarin functioneerde als een “*unifying, class-neutral ideology*” die verscheidene sociale groepen in de samenleving de kans gaf één politieke beweging te vormen voor de verdediging van hun positie. In de jaren na 1970 raakte het nationalisme vervlochten met de belangen van een deel van de arbeidersklasse, in een poging om de hegemonie van een centralistische *Labour Party* te breken. Die arbeiders vonden dat Labour niet langer op de golflengte zat waarop de Welsh werkers de sociale relaties beleefden en gingen een alliantie aan met de landelijke en stedelijke meer cultureel bewogen middenklasse. Die beweging kreeg een nationalistische signatuur onder leiding van de arbeidersgroep en werd zo een bedreiging voor de centralistische en neoliberale Britse staat⁵⁸.

Het aan Gramsci ontleende hegemonie-concept vormde voor Adamson de sleutel voor de analyse van de relatie tussen klasse, identiteit en nationalisme⁵⁹. Terwijl het klassieke marxisme de klassenstructuur van de samenleving enkel zag als een weerspiegeling van de economische positie van de kapitalistische elite en haar controle op de staat, was Gramsci van mening dat de macht van de leidende klasse ook steunde op de invloed die ze uitoefende via de sociale en culturele sectoren buiten de politiek. Daar probeerde ze van de ‘*civil society*’ een ‘*consent*’ te krijgen voor een waardensysteem van waaruit ze haar politieke macht uitoefende. Dat waardensysteem van de leidende klasse werd via een nationalistische ideologie voorgesteld als het waardensysteem van de natie *tout court*,

58 DAVID L. ADAMSON, *Class, Ideology and the Nation. A Theory of Welsh Nationalism*, Cardiff, 1991, p. 188.

59 De geschriften uit de jaren twintig van de Italiaanse marxist Antonio Gramsci waren in de jaren zeventig in het Engels vertaald en kregen in de jaren tachtig bijzondere aandacht in de Engelstalige sociologie. Hij werd erg inspirerend.

zodat het een culturele hegemonie kon creëren. Tegenover die hegemonie kon zich een contra-hegemonie vormen, wat betekende dat de oppositionele groepen probeerden de uitgangspunten van het heersende waardenpatroon te ondermijnen. Dan zou twijfel ontstaan over de basisprincipes van het establishment en zou de leidende klasse ofwel toegevingen moeten doen ofwel de macht afstaan. Daaruit kon een gewijzigd of nieuw hegemonisch waardensysteem groeien dat op zijn beurt als nationaal kon worden voorgesteld. De concepten van nationaliteit en natie - aldus Adamson - zijn daarom het voorwerp van onderhandelingen tussen sociale groepen die met elkaar strijden om de hegemonie in de 'civil society' en dus worden ze "articulated with the class struggle and given specific meaning by the terms of that struggle"⁶⁰.

Voor Gramsci waren ideologieën - ook het nationalisme - in principe klasse-neutraal tot ze door een bepaalde klasse werden toegeëigend. Daarom noemde Adamson nationalisme een "free floating ideological element". Het kon worden toegeëigend door verschillende klassen of klassenallianties, die hetzij het dominante hegemonische waardensysteem vertegenwoordigden, hetzij het oppositionele contra-hegemonische⁶¹. De kleur van elk nationalisme wordt door diverse elementen bepaald. Ten eerste door de sociale klasse of de alliantie van klassen die het draagt; ten tweede door de positionering als een element van het dominerend (hegemonisch) of het oppositioneel (contra-hegemonisch) waardensysteem; ten derde door de sociale klasse die dominant wordt in de alliantie (hetzij in de hegemonische hetzij in de contra-hegemonische sfeer) en erin slaagt haar belangen en inzichten in de nationalistische ideologie door te drukken. Dat kan ook verklaren hoe op het breukvlak van 19de en 20ste eeuw geleidelijk aan en haast ongemerkt de integratie plaatsvond van de arbeidersklasse en -beweging in de burgerlijke maatschappij die zich omvormde tot een democratische maatschappij.

Zelfs al twijfelen we er aan dat het nationalisme zich altijd 'moet' verbinden met een klassenstandpunt, en al is het volgens onze definitie niet louter een ideologie, toch blijft het concept van Adamson bruikbaar. We leren eruit dat nationalisme zich als ideologie 'kan' verbinden met allerlei sociale groepen en dat ook vaak doet. Dat die groepen met elkaar wedijveren niet enkel om de politieke macht in de 'political society' (de taak van de politieke nationalist) maar ook om het doen ingang vinden van een waardensysteem in de 'civil society' (de roeping van de cultuurnationalisten). En dat het een ander uitzicht heeft naargelang het geformuleerd wordt door de groep die de hegemonie bepaalt, dan wel door een contra-hegemonische groep, al blijft er intussen aan beide zijden van de hegemonie-lijn ook een interne strijd om het overwicht.

60 D.L. ADAMSON, *op.cit.*, p. 6.

61 D.L. ADAMSON, *op.cit.*, p. 73.

Uit deze beschouwingen over klasse en nationalisme kunnen we drie conclusies trekken inzake het historisch onderzoek over het nationalisme. Ten eerste dat het onderzoek belangstelling moet hebben voor de allianties die de nationale beweging aangaat met andere sociale stromingen, zowel op het niveau van de ‘*political society*’ als van de ‘*civil society*’. Ten tweede dat er aandacht moet worden besteed aan de sociaal-economische transformaties en aan de positie die de nationalistten - de dragers van de beweging - innemen in de strijd om de macht en om de verdeling van de schaarse economische goederen. Ten derde dat ook de evolutie van de nationalistische ideologie, die zowel links als rechts kan zijn, precies moet worden geanalyseerd, maar met terugkoppeling naar de sociale dampkring en naar de strijd om de culturele hegemonie.

VI. Besluit

1. In de wetenschappelijke benadering van het verschijnsel nationalisme zijn er in grote lijnen drie tradities. De ideeënhistorische en politieke traditie presenteerde een chronologische geschiedenis van nationalistische doctrines, bewegingen en gebeurtenissen uit diverse vooral Europese landen. De structureel-functionalistische traditie zocht naar sociaal-economische determinanten voor het ontstaan van naties en nationalisme en vond die in sociale communicatie, industrialisering en vooral modernisering, met een sterke beklemtoning van de moderniteit en een bewust op de achtergrond laten van de etniciteit. Een derde traditie legde opnieuw de band met de etnische wortels, had meer aandacht voor cultuur, maar nam toch een aantal structurele-benaderingen over. De golf van deconstructie die daarop volgde wortelde al deels in de demystifiërende rol die de functionarissen hadden ontwikkeld, maar trok de lijn radicaal verder tot het (postmodernistisch) in vraag stellen van het bestaan van de natie. Het tijdsgebeuren zit daar ook achter: “*As the claims to nationhood metastasize into evils of ethnic cleansing and genocide, the task of the intellectuals to remind us all of the imaginary quality of much of the ideology and history has gone into the making of nations becomes all the more acute*”⁶².

2. Nationale identiteit is een bijzondere vorm van collectieve identiteit, die vanuit een actionistisch perspectief moet worden begrepen. Ze wordt doorheen het handelen voortdurend opnieuw opgebouwd, vanuit het door tijd en ruimte bepaald bewustzijn en de wil te behoren tot een gemeenschap die verschilt van andere gemeenschappen. Omdat de ‘inhoud’ van die identiteit zo fluctueert zijn de grenzen van de gemeenschap belangrijk. Ze worden aangegeven door tot nationale symbolische merktekens verheven etnische elementen.

3. Een oudere gemeenschapsvorm is de etnie met gemeenschappelijke naam, mythe van afstamming, historische herinneringen, heimat, cultuur en gemeenschapsgevoel.

62 G. Ely & R.G. Suny, *op.cit.*, p.12.

Behoren tot een etnie is een overgeleverde erfenis enerzijds, een aanvaarde keuze anderzijds. De natie heeft dezelfde kenmerken maar toch één belangrijk element meer : het politiek optreden ter bevordering van de eigenheid, de eenheid en de autonomie van de gemeenschap, dat vorm krijgt in een nationale staat die volgens de ‘*state-to-nation*’ of de ‘*nation-to-state*’ route tot stand kan komen.

4. Naties hebben een twee-polig karakter. Ze hebben een etnisch-genealogische pool en een civiek-territoriale, die de uiteinden vormen van een ideologisch continuum. Hoe sterker de civieke component met verwijzing naar de constitutionele rechten van de burgers, hoe minder nadruk op de etnische component, hoe meer inclusief het regime wordt en hoe meer democratisch. Omgekeerd leidt het verabsoluteren van de etnische component tot een versterken van de symbolische grenzen met anderen, tot meer exclusivisme en tot minder democratie.

5. Het nationalisme als ideologie en beweging heeft twee sporen : een politiek en een cultureel. Politiek nationalisme richt zich op de staat en wil de verovering van politieke macht of de realisatie van de nationale staat. Cultuurnationalisme richt zich op de gemeenschap en wil de ‘*ethno-history*’ herontdekken, herinterpreteren in functie van het nu, doen herleven in het volk in hedendaagse vorm. Intellectuelen en intelligentsia spelen hierin een grote rol, maar hun actie en engagement is ook maatschappelijk bepaald.

6. Naast de intelligentsia engageerden ook andere sociale groepen zich in de nationalistische strijd. In de 19de eeuw vooral de burgerij en de boeren. Het succes van de nationale beweging lijkt zelfs af te hangen van het vermogen de culturele eisen te verbinden met die van sociale emancipatie. Dat de arbeidersklasse in de 19de eeuw grotendeels afkerig bleef van de natie en nationalisme, maar zich in de 20ste eeuw meer engageerde moet gezien worden tegen de achtergrond van de dubbele strijd om culturele hegemonie en politieke macht.

Vlaamse intellectuelen en wetenschappers die zich als burger kanten tegen het veldwinnen van het nationalistisch denken, tegen het exclusivisme à la Vlaams Blok, en in veel gevallen opkomen voor het behoud van België als constitutionele natie, komen de laatste jaren sterker op de voorgrond. Ze keren zich vaak tegen nationalisme ‘*tout court*’ en tegen de cultuurnatie die immers noodzakelijk tot onderdrukking moet leiden⁶³. Als

63 Bv. in het boek van R. DETREZ en J. BLOMMAERT. *Nationalisme. Kritische opstellen*, Antwerpen, 1994, waarin ik trouwens ook een bijdrage schreef maar niet in die geest. Uit de inleiding: “het behoort niet tot de taken van de moderne staat zich met één bepaalde taal of cultuur, zelfs niet met die van de meerderheid van zijn burgers in het bijzonder te identificeren”, de staat moet enkel vasthouden aan universele principes. Cultuur is immers geen opdracht voor de staat maar voor de “civil society”, p. 22. Ook M. REYNEBEAU, *Het klauwen van de leeuw. De Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw*, Leuven, 1995, ademt die geest met de typische titel van het eerste hoofdstuk, p 19-51 : “De natie bestaat niet”.

etisch bewogen burger voel ik daar veel sympathie voor. Als historicus wil ik nochtans waarschuwen dat deconstructie de realiteit niet kan wegtoveren.

Sinds vijftien jaar geleden de begrippen '*imagined communities*' en '*invention of tradition*' werden geconcipieerd, hebben ze de aandacht voor de niet-materiële subjectieve factoren van het nationalisme versterkt; dat was een mooi correctief op de toen gangbare benadering, maar als die lijn consequent wordt doorgetrokken ontstaan er problemen. Het postmodernisme 'deconstrueert' het verschijnsel nationalisme tot een puur sociaal-psychologische categorie, waarbij de band tussen het verschijnsel en de realiteit geheel wordt doorgesneden. Voor de postmodernist verschuift nationalisme van een 'essentialistisch' naar een 'imaginair' niveau. Het wordt dan gereduceerd tot een opvatting, een gedachte, een ideologie die 'aangepaard' kan worden, en dus ook 'bestreden', maar zonder enige maatschappelijke realiteit. Het wordt een zuiver 'narratief discours' dat enkel met het heden te maken heeft.

Dat kan filosofisch een interessante oefening zijn maar het doet onrecht aan de historische realiteit. Zoals hoger uiteengezet is die realiteit, met inbegrip van de cruciale sociaal-economische component, fundamenteel voor een goede analyse van het verschijnsel. Ik denk dat de taak van de historicus daàr ligt. Als burger mag hij opkomen voor de democratie. Als ernstige wetenschapper moet hij het verleden in en om zichzelf bestuderen. Als geschiedenis niets anders zou worden dan het recreëren van het verleden naar het beeld van het heden, zijn we weer terug bij '1984'. En dat is juist wat we willen vermijden.

* LOUIS VOS (1945) is hoogleraar geschiedenis aan de KU Leuven, waar hij Geschiedenis van de Nieuwste tijd, Eigentijdse Geschiedenis, Geschiedenis van Polen en *Nationalism in European History* doceert. Hij was wetenschappelijk medewerker aan de KUB te Tilburg, *visiting professor* aan de *University of Pennsylvania* te Philadelphia. Hij publiceerde boeken en artikels op het terrein van de geschiedenis van het nationalisme en de Vlaamse beweging, van de jeugd- en studentenbeweging en van de socio-culturele geschiedenis.